УДК 820
DOI https://doi.org/10.32782/2710-4656/2026.5/41

Сеітяг'яєва Т. Р.
https://orcid.org/0000-0001-5844-1915
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ШТРИХИ ДО ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРИМСЬКИХ ТАТАР: ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ОГЛЯД

У статті здійснено історико-літературний огляд основних етапів становлення та розвитку кримськотатарської літератури від давньотюркської писемної традиції до сучасного літературного процесу. Особливу увагу зосереджено на проблемах збереження, втрати, репрезентації та актуалізації кримськотатарської літературної спадщини в умовах політичних, соціокультурних і репресивних трансформацій. Розглянуто значення давньотюркських пам'яток, творів Юсуфа Баласагуні, Махмуда Кашгарли, Махмуда Киримли, представників класичної кримськотатарської літератури доби Кримського ханства, а також письменників і громадсько-культурних діячів XIX – першої половини XX століття. Окремий аспект огляду становить діяльність Ісмаїла Гаспринського та кримськотатарської інтелігенції доби національно-культурного відродження.

Проаналізовано літературний процес 1920–1930-х років, позначений одночасним розвитком національної культури та посиленням репресивної політики радянської держави. Охарактеризовано творчість представників покоління, значна частина якого була репресована та знищена, зокрема Бекіра Чобан-заде, Османа Акчокракли, Асана Сабрі Айвазова, Абдули Лятіф-заде, Умера Іпчі та інших. Особливе місце відведено літературному осмисленню голоду, депортації кримських татар 1944 року, втрати Батьківщини, культурної пам'яті та збереження національної ідентичності у творчості письменників другої половини XX століття.

У статті також розглянуто процес повернення кримськотатарської літератури до українського культурного простору наприкінці XX – на початку XXI століття, роль перекладацької діяльності та двомовних видань у популяризації творчої спадщини кримськотатарських авторів. Обґрунтовано необхідність подальшого системного дослідження, перекладу та актуалізації кримськотатарської літературної спадщини як важливої складової історико-культурного простору України.

Ключові слова: *кримськотатарська література, літературна спадщина кримських татар, історико-літературний процес, національно-культурне відродження, кримськотатарська інтелігенція, репресивна політика, культурна пам'ять.*

Постановка проблеми. Кримськотатарська література є невід'ємною складовою історико-культурного розвитку Криму та важливим елементом літературного простору України. Її формування відбувалося впродовж тривалого історичного періоду, увібравши давньотюркську писемну традицію, середньовічну літературу, культурні надбання Кримського ханства, просвітницькі та модернізаційні тенденції XIX – початку XX століття, літературні процеси радянської доби, досвід депортації та життя в умовах вигнання, а також літературну діяльність періоду повернення кримських татар на історичну Батьківщину.

Водночас історія кримськотатарської літератури позначена масштабними втратами культурних джерел. Війни, політичні репресії, цензурні заборони, вилучення рукописів і книжкових колекцій, знищення представників інтелігенції та депортація 1944 року істотно порушили природну тяглість літературного процесу. Значна частина книжкової спадщини була знищена під час воєнних подій XVIII століття та кампаній із вилучення рукописів і книг у XIX столітті, зокрема під час походу в Крим у 1736 році графа Мініха. Саме тоді спалили основну частину державного архіву та практично всі великі книгосховища, включно із Ханською бібліотекою, бібліотеками столичних

© Сеітяг'яєва Т. Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

і провінційних медресе, публічними та приватними бібліотеками.

Наступна руйнівна хвиля – це проведена в Криму 1883 року всеохопна операція з вилучення із бібліотек мечетей, із приватних дворянських книжкових колекцій та зі звичайних родинних збірок усіх нових і старих книжок і рукописів (у тому числі й стародавніх), що століттями передавалися у спадщину наступним поколінням. Попри те, що серед населення Криму домінувала неграмотність, західних мандрівників вражала кількість рукописних книжок, що зберігалася на території півострова. Коли найцінніші скарби – їхні книжки – виривали в людей із рук, то пояснювали це по-воєнному скупо: у зв'язку із «збиранням книжок, що містять записи вакуфів», слід вилучати твори, які «не узгоджуються із законами і правилами здорового глузду». Саме тому за розпорядженням російської влади всі ці книжки спалили. У цьому середньовічному полум'ї багать, розведених російськими чиновниками і солдатами на майданах кримських міст у 1883 році, загинули твори великих кримськотатарських письменників, поетів, теологів, істориків, філософів, композиторів і лікарів. Згоріли трактати і дестани, наявні в одному примірнику. Кримськотатарська література дуже багато втратила й не могла повнокровно функціонувати на Батьківщині. Вцілілі твори зберігаються у книгозбірнях Німеччини, Туреччини, Румунії, Англії, Франції, США та інших країн [1, с. 12].

Саме тому огляд кримськотатарської літературної спадщини потребує не лише хронологічного переліку авторів і творів, а й осмислення механізмів культурної тяглості, переривання та відновлення літературної традиції.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація та узагальнення основних етапів розвитку кримськотатарської літератури, характеристика провідних художніх і культурно-історичних тенденцій, визначення ролі окремих письменників та інтелектуалів у збереженні національної культурної пам'яті, а також окреслення проблеми повернення кримськотатарської літературної спадщини до сучасного українського культурного та наукового простору.

Виклад основного матеріалу. *Давньотюркська традиція як культурно-літературне підґрунтя.* Історію кримськотатарської літератури доцільно розглядати в широкому контексті розвитку тюркської писемної культури. Важливе місце в цьому процесі належить орхоно-єнісейським написам VII–VIII століть, у яких поєднуються історична, етнографічна, світоглядна та художня складові. Ці пам'ятки містять не лише історичні відомості, а й елементи поетичної організації мовлення, морально-етичні настанови та мотиви відповідальності перед наступними поколіннями.

Наступним важливим етапом розвитку тюркської літературної традиції стала поема Юсуфа Баласагуні «Кутадгу біліг» («Наука бути щасливим»), створена у 1069–1070 роках. Її дидактична спрямованість, проблематика справедливості, мудрості, владарювання та моральної відповідальності засвідчують сформованість розвиненої літературної традиції. Важливим джерелом давньотюркської поетичної культури є також «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгарли, укладений у 1072–1077 роках і збагачений численними поетичними фрагментами.

Особливе значення для подальшого розвитку тюркомовної літератури має поема Махмуда Киримли «Юсуф і Зеліха», створена 1223 року. Наявність таких пам'яток дає підстави говорити про тривалу традицію художньої творчості тюркських народів, у межах якої формувалися літературні моделі, жанри та образно-тематичні комплекси, що згодом розвивалися й у кримськотатарській літературі.

Література Кримського ханства. Період розквіту Кримського ханства характеризується розвитком так званої «літератури дивана», передусім придворної поезії. Серед її представників – Менглі Герай I, Бора Гази Герай II, Софу Мехмед Герай IV, Бахадир Герай I, Хан-заде ханим, Хаджи Селім Герай I та інші автори.

Водночас літературний процес цього періоду не обмежувався придворною лірикою. Значне місце посідали епічні твори, зокрема дестан Едіпа Ефенді «Сефернаме» та поема Джанмухамеда «Тугай бей», присвячені військовому походу Тугай бея та Богдана Хмельницького 1648 року. Виявлення рукопису «Тугай бей» етнографічною експедицією Османа Акчокракли та Усеїна Боданінського 1925 року засвідчує важливість польових досліджень і архівно-рукописних пошуків для реконструкції кримськотатарської літературної спадщини.

Модернізація літературного процесу наприкінці XIX – на початку XX століття. Переломним етапом розвитку кримськотатарської літератури стала діяльність Ісмаїла Гаспринського. Його творчість і просвітницька діяльність сприяли модернізації кримськотатарського суспільства та розвитку нових літературних жанрів. Роман

«Молла Аббас» є одним із визначальних творів становлення кримськотатарської романної традиції, а проблематика освіти, науки та подолання невігластва – центральна складова просвітницької програми автора.

Показово, що вже на початку XX століття кримськотатарська література дедалі активніше реагувала на соціальні та політичні процеси. У творчості Сеїда Абдули Озенбашли, Усеїна Шаміля Токтаргази, Номана Челебіджихана, Асана Сабрі Айвазова та інших письменників посилюються мотиви освіти, суспільної модернізації, свободи, соціальної справедливості та національного самовизначення.

Таким чином, на межі XIX–XX століть література стає одним із ключових інструментів формування модерної національної свідомості.

Літературний процес 1920–1930-х років: між культурним розвитком і репресіями. 1920-ті роки були суперечливим періодом для кримськотатарської культури. Політика коренізації створила певні умови для розвитку національної освіти, мови та літератури. Проте наприкінці 1920-х років ситуація радикально змінилася: посилилися цензура, переслідування інтелігенції, обмеження культурного розвитку та репресивна політика.

Особливе місце в цей період належить Осману Акчокракли, який поєднував письменницьку, фольклористичну, археологічну та наукову діяльність. Його праці були спрямовані на дослідження мови, історії, культури й етнографії кримських татар. У 1937 році Акчокракли був заарештований, а 17 квітня 1938 року розстріляний.

Одним із центральних представників інтелектуального та художнього життя цього покоління був Бекір Чобан-заде – поет і вчений-тюрколог, чия наукова та літературна діяльність мала значення далеко за межами кримськотатарської культури. Репресії фактично перервали його наукову та творчу працю, а подальше замовчування його імені стало частиною ширшої практики вилучення кримськотатарських діячів із культурної пам'яті.

Подібна доля спіткала Абдулу Лятіф-заде, Асана Сабрі Айвазова та багатьох інших представників кримськотатарської інтелігенції. Їхня творчість демонструє поєднання художнього самовираження з проблематикою національної свободи, освіти, соціальної відповідальності та культурної самоідентифікації.

Література як форма збереження пам'яті в умовах депортації. Однією з найтрагічніших подій в історії кримськотатарського народу стала депортація 1944 року. Вона спричинила не лише фізичне переміщення населення, а й масштабний розрив культурної та літературної тяглості. Разом із людьми було втрачено значну частину культурних носіїв, бібліотек, рукописів та інших матеріальних форм пам'яті.

Водночас література стала одним із механізмів збереження колективної пам'яті. Письменники, які опинилися за межами Криму, продовжували звертатися до тем Батьківщини, родинної пам'яті, депортації, втрати дому, повсякденного життя та надії на повернення.

У 1960–1980-х роках ці мотиви набули особливої виразності у творчості Шаміля Алядіна, Юсуфа Болата, Еміля Аміта, Ервіна Умерова, Ешрефа Шем'ї-заде, Уріє Едемової та інших авторів.

Показовою є творчість Шаміля Алядіна, який звертався до історичних і заборонених тем, відтворював образи діячів кримськотатарської культури та через художні засоби формував альтернативний офіційній радянській версії історичний наратив.

Творчість Ервіна Умерова також демонструє специфіку літературного осмислення депортації. В оповіданні «Самотність» трагедія вигнання передається через образ покинутого господарями пса, що дає змогу авторові створити узагальнений образ самотності, втрати дому та руйнування звичного життєвого світу.

Повернення літературної спадщини до культурного простору України. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років процес масового повернення кримських татар до Криму створив нові умови для розвитку національного культурного життя. Важливою складовою цього процесу стало повернення кримськотатарської літератури до українського культурного простору через переклади, антології та двомовні видання.

Особливу роль у цьому процесі відіграв український поет і перекладач Микола Мірошниченко. За його участю українською мовою були представлені твори Юнуса Кандима, Юнуса Темірkая та інших кримськотатарських авторів. Важливим результатом перекладацької діяльності стала двомовна антологія поезії кримських татар XIII–XX століть «Окрушина сонця» («Кунештен бір парча»), видана 2003 року Миколою Мірошниченком і Юнусом Кандимом.

Окремий напрям становить українсько-кримськотатарський літературний діалог. Переклади творів Тараса Шевченка та Лесі Українки кримськотатарською мовою, а також переклади кримськотатарських авторів українською сприяють формуванню взаємного культурного простору

та поглибленню українсько-кримськотатарських літературних взаємин.

Кримськотатарська література в діаспорі. Окремого розгляду потребує творчість Дженгіза Дагджи, значна частина життя якого минула поза Кримом. Письменник писав турецькою мовою, однак центральною темою його творчості залишався Крим та історична доля кримськотатарського народу. Його творчий доробок засвідчує, що літературне осмислення Батьківщини могло продовжуватися навіть за умов тривалої фізичної віддаленості від неї.

Творчість Дагджи важлива також у контексті проблеми транснаціонального існування кримськотатарської літератури. Вона демонструє, що національна літературна традиція формувалася не лише безпосередньо в Криму, а й у Туреччині, Великій Британії та інших країнах, де опинялися представники кримськотатарської діаспори.

Висновки. Проведений огляд дає підстави розглядати кримськотатарську літературу як цілісний, хоча й історично перерваний, процес розвитку художньої та інтелектуальної культури. Її становлення ґрунтується на давній тюркській писемній традиції, яка в подальшому трансформувалася в самобутню літературу Криму та Кримського ханства, а в XIX – на початку XX століття набула виразних модернізаційних і національно-просвітницьких рис.

Особливістю кримськотатарського літературного процесу є його тісний зв'язок із проблемами національної ідентичності, освіти, культурної пам'яті, історичної травми та збереження зв'язку з Батьківщиною. Політичні репресії 1930-х років, знищення значної частини інтелігенції, депортація 1944 року та тривале обмеження культурного розвитку призвели до суттєвих втрат літературної спадщини та порушення механізмів її передачі наступним поколінням.

Водночас літературна творчість стала одним із головних засобів збереження історичної пам'яті. У творах кримськотатарських письменників другої половини XX століття теми депортації, втрати Батьківщини, родинної пам'яті та національної ідентичності набули особливого значення.

Наприкінці XX – на початку XXI століття важливим напрямом стало повернення кримськотатарської літератури до Криму та українського культурного простору. Переклади, антології, двомовні видання та наукові дослідження створюють передумови для її ширшої репрезентації в Україні.

Перспективним напрямом подальших досліджень є системне опрацювання розпорошених архівних, рукописних і бібліографічних матеріалів, уточнення періодизації кримськотатарського літературного процесу, дослідження творчості маловідомих авторів, а також комплексне вивчення українсько-кримськотатарських літературних взаємозв'язків.

Отже, актуалізація кримськотатарської літературної спадщини має не лише наукове, а й важливе культурно-меморіальне значення. Її повернення до активного наукового та читацького обігу сприяє відновленню історичної тяглості кримськотатарської культури й поглибленню розуміння її місця в українському та європейському культурному просторі.

Список літератури:

1. І народився день: Кримськотатарська проза українською. Київ. 2018. 360 с.
2. Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Симферополь, 2001. 640 с.

Seitiahiaieva T. R. ASPECTS OF THE LITERARY HERITAGE OF THE CRIMEAN TATARS: A HISTORICAL AND LITERARY REVIEW

The article provides an overview of the historical development and literary heritage of the Crimean Tatars, with particular attention to the formation, continuity, and transformation of Crimean Tatar literary traditions from the earliest Turkic written monuments to contemporary literature. The study traces the principal stages of literary development, including the ancient Turkic period, the literature of the Golden Horde, the flourishing of Crimean Tatar literature during the Crimean Khanate, the intellectual and cultural revival of the late nineteenth and early twentieth centuries, the Soviet period, the deportation of 1944, and the subsequent revival of national cultural and literary life.

Particular emphasis is placed on the role of prominent writers, poets, scholars, educators, and public intellectuals whose works contributed to the preservation of national identity, historical memory, language, cultural traditions, and the worldview of the Crimean Tatar people. The article considers the literary contributions of Ismail Gasprinsky, Noman Çelebicihan, Bekir Çoban-zade, Osman Akçokraklı, Abdulla Latif-zade, Ümer İpçi, Şamil Alâdin, Ervin Umerov, Eşref Şem'i-zade, Cengiz Dağcı, and other representatives of Crimean Tatar literature. Their creative works reflect major historical transformations, including colonial policies,

repression, famine, deportation, life in exile, the struggle for national and cultural revival, and the return to the homeland.

The analysis demonstrates that Crimean Tatar literature constitutes an important component of the broader Turkic and European literary heritage. Despite systematic destruction of manuscripts, censorship, repression, and attempts to erase historical memory, literary traditions were preserved and transmitted across generations. Particular attention is paid to the role of literary translation in restoring cultural ties between Crimean Tatar and Ukrainian literatures. The article emphasizes the significance of studying and popularizing Crimean Tatar literary heritage as a means of preserving historical memory, strengthening intercultural dialogue, and fostering a deeper understanding of the shared historical experiences of the Crimean Tatar and Ukrainian peoples.

Keywords: *Crimean Tatar literature, literary heritage of the Crimean Tatars, historical and literary process, national and cultural revival, Crimean Tatar intellectuals, repressive policy, cultural memory.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.11.2026